

BADANIA SPOŁECZNEJ STRUKTURY WSI POLSKIEJ PROBLEMATYKA I METODY

Praca doktorska mgra **Bogusława Gałęskiego**. Promotor: prof. J. Tepicht.
Referenci: prof. dr F. Dziedzic, prof. dr J. Szczepański. Obrona pracy odbyła się w dn. 18. XII. 1958 r. w Instytucie Ekonomiki Rolnej w Warszawie

STRESZCZENIE

Przez badanie społecznej struktury wsi rozumiem: po pierwsze, charakterystykę **warstwy chłopskiej** w społeczeństwie ujętym jako system określonych grup i zbiorowości, pomiędzy którymi zachodzą szczególnie doniosłe społecznie uzależnienia, dystanse i hierarchie, po wtóre, charakterystykę **grup i zbiorowości** składających się na tę warstwę, rozpatrywaną w analogicznym ujęciu.

„Określone grupy i zbiorowości” wydzielone w systemie „szczególnie doniosłych społecznie” uzależnień, hierarchii i dystansów — to **klasy i warstwy** (a wewnątrz klas i warstw grupy klasowe), które określam jako superfunkcjonalne (w stosunku do grup niższego rzędu) całości społeczne charakteryzowane przez następujące cechy obiektywne:

a) fakt posiadania lub nieposiadania środków produkcji oraz zakres ich posiadania,

b) udział w dochodzie społecznym (źródło, wysokość i sposób pobierania dochodu),

c) miejsce w społecznym systemie podległości i panowania obejmującym zarówno sferę gospodarczą jak i prawo-polityczną,

oraz następujące cechy subiektywne:

a) określone formy świadomości społecznej — stereotyp bytowania, wzory etyczne i obyczajowe, przede wszystkim zaś klasowa samowiedza oraz świadomość wspólnych interesów i dążeń,

b) określony stopień izolacji w stosunku do innych klas i warstw,

c) określony stopień społecznego prestiżu.

Badanie społecznej struktury wsi obejmuje, prócz tak ujętej charakterystyki warstwy chłopskiej i grup klasowych ją tworzących oraz określenia całościowego **typu struktury** z jaką mamy do czynienia, także opis związków między podziałem klasowym a **społecznym zróżnicowaniem** wsi rozumianym w szerszym sensie (grupy lokalne, rodzinne, zróżnicowanie etniczne itp.), a nadto poszukiwanie procesów i prawidłowości jakie zarysowują się w toku jej przeobrażeń.

Pluralistyczne określenie klas i warstw społecznych prowadzi do wydzielenia w ich łonie **grup klasowych** charakteryzowanych ze względu na te same cechy wymienione uprzednio w charakterystyce klas i warstw. Wyróżniając się pod względem jakiejś cechy lub zespołu cech — grupy klasowe pod względem cech innych pozostają w zasadniczej zgodności z tą klasą lub warstwą, w ramach której je wydzielamy. Wewnętrzne zróżnicowanie klas i warstw zrozumiane być może tylko wtedy, gdy strukturę klasową społeczeństwa ujmijemy w procesie jej przeobrażeń. W tym ujęciu można wyróżnić całości, które:

a) zajmują pozycje skrajne na osi podstawowej nierówności angażującej siły społeczne w walkę o jej zniesienie lub utrzymanie,

b) stanowią ośrodki polaryzacji społecznej — powiększają się o grupy będące produktem rozszczepienia dawnej struktury,

c) w procesie przeobrażeń struktury umacniają się jako całości.

Całości te określam jako **klasy podstawowe** lub krótko **klasy**.

To dychotomiczne ujęcie pod kątem procesu rozszczepiania się społeczeństwa w kierunku klas podstawowych jako biegunów polaryzacji służy wydobyciu i podkreśleniu głównego frontu walki klasowej.

Oprócz klas podstawowych wyróżnić można całości, które:

a) zajmują środkowe pozycje na osi podstawowej nierówności,

b) w procesie przeobrażeń struktury ulegają rozszczepieniu na grupy klasowe wydzielające się na ogół najpierw pod względem cech obiektywnych, a następnie także subiektywnych i zbliżające się pod względem swej pozycji klasowej w kierunku którejs z klas podstawowych.

Wydzielenie grup klasowych i szczegółowa analiza procesu polaryzacji społecznej wymaga rozpatrzenia pełnej gradacji pozycji klasowych. Ze względu na to, że scharakteryzowane wyżej całości wymagają analizy w schemacie gradacji, jak też, że o ich traktowaniu jako całości decydują przede wszystkim cechy subiektywne — określam je jako **warstwy społeczne**.

Z tego też względu mówię o **warstwie chłopskiej**. Zróżnicowanie tej warstwy (w formacji kapitalistycznej) na grupy klasowe zbliżające się do proletariatu (proletariat i półproletariat rolny, biedota wiejska) i do burżuazji (kapitałiści wiejscy, kułacy) jest pod względem szeregu cech obiektywnych wyraźne. Jednakże: 1) specyfika historyczna warstwy chłopskiej będącej w przeszłości, a zwłaszcza w feudalizmie klasą podstawową, 2) specyfika produkcyjna zajęć rolniczych, 3) specyfika ekonomiczna rolnictwa zachowuje się dokąd istnieje monopol na ziemię jako obiekt gospodarowania oraz monopol na ziemię jako obiekt własności, 4) odrębność obyczajowa i kulturalna warstwy chłopskiej oraz właściwa jej hierarchizacja wartości społecznych, 5) społeczna samowiedza chłopów wyrażająca się w poczuciu przynależności do swojej warstwy, jak i widzenia warstwy chłopskiej przez członków innych klas i warstw jako całości społecznej posiadającej określony stopień społecznego prestiżu — rozstrzygają o uznaniu warstwy chłopskiej jako odrębnej całości w strukturze klasowej społeczeństwa.

Jeśli mówię o warstwie chłopskiej jako o całości w warunkach ustroju kapitalistycznego (poza krajami o szczególnie zaawansowanym uprzemysłowieniu), to tym bardziej jest ona ca-

łością w Polsce współczesnej, gdy zmiany społeczne osłabiły dawny typ zróżnicowania klasowego wsi, zaś nowy typ zróżnicowania (chłopi-robotnicy, właściciele gospodarstw indywidualnych, chłopi-spółdzielcy) prowadzi raczej do przeobrażenia warstwy chłopskiej nie zaś do jej klasowego rozbicia.

Przyjmując pluralistyczne określenie „klasy społecznej” i uznając ją za całość wewnątrznie zróżnicowaną ze względu na cechy ją charakteryzujące, przeciwstawiam je pluralistycznym określeniom typu Schmollera lub Cole'a. Po pierwsze, podkreślam szczególną doniosłość organizacji **systemu ekonomicznego** dla ukształtowania struktury klasowej określonego typu. Po wtóre, rozpatrując strukturę klasową w procesie powstawania i rozpadu poszczególnych klas i warstw, decydującą w ostatniej instancji rolę przyznaję **faktom ekonomicznym**, przede wszystkim zaś zmianom w systemie władania środkami produkcji.

Doniosłość faktów ekonomicznych szczególnie wyraźnie występuje w analizie społecznej struktury wsi. Miejsce rodziny chłopskiej w wiejskiej społeczności w poważnym stopniu określane jest faktem i zakresem posiadania oraz rodzajem posiadanego gospodarstwa rolnego. Związek ten występuje tym wyraźniej, że gospodarstwo domowe rodziny chłopskiej w naszym kraju (i wszędzie tam, gdzie można jeszcze mówić o warstwie chłopskiej) nie oddzieliło się od warsztatu produkcyjnego i stanowi wraz z nim nierozdzielalną całość. Nie można także oznaczyć miejsca warstwy chłopskiej w klasowej strukturze społeczeństwa bez określenia miejsca rolnictwa i gospodarki chłopskiej w systemie ekonomicznym kraju. Dla analizy społecznej struktury wsi ważne jest zatem poznanie aktualnej struktury agrarnej, czynników ją kształtujących oraz tendencji dających obraz procesu jej przeobrażeń.

Przez **strukturę agrarną** rozumiem ujęcie rolnictwa jako systemu gospodarstw wyróżnionych ze względu na ich typ ustrojowy (PGR, spółdzielnie produkcyjne, gospodarstwa indywidualne), profil produkcyjny (kierunek produkcji, stopień intensywności gospodarstw, towarowość) oraz charakter pod względem stosunków pracy (gospodarstwa kapitalistyczne, rodzinne, półproletariackie, działki robotnicze). Nie sprowadzam zatem struktury

agrarniej do obszarowego zróżnicowania gospodarstw, chociaż obszar ma poważne znaczenie dla sytuacji ekonomicznej rodziny chłopskiej i w dużym stopniu określa jej miejsce w stosunkach pracy.

Wyznaczenie **pozycji klasowej** poszczególnych grup i kategorii rodzin wiejskich nie może opierać się jedynie na analizie struktury agrarnej i wymaga uwzględnienia także innych uprzednio wymienionych elementów. W warunkach współczesnej Polski, gdy kształtuje się dopiero jednolity ustrój społeczny, wszystkie te elementy mają swą wyraźną specyfikę. Trzeba zatem wziąć pod uwagę:

1) strukturę agrarną, w której obok gospodarstw prywatnych określone miejsce zajmują gospodarstwa uspołecznione,

2) system stosunków rynkowych stanowiących połączenie elementów planowości i wolnej konkurencji,

3) system wytwórczości poza rolnictwem wraz z organizacją życia społecznego przez ten system implikowaną,

4) organizację systemu władzy w społeczeństwie.

Wyznaczenie klasowej pozycji grup i kategorii rodzin wiejskich nie jest jeszcze wystarczającą charakterystyką struktury społecznej wsi. Charakterystyka taka dać musi obraz społecznego wykształtowania się poszczególnych grup, niezbędna jest zatem analiza ich klasowej samowiedzy i występujących między nimi barier społecznych różnego typu. To samo dotyczy i całej warstwy chłopskiej, przy czym podstawowym problemem jest tu stopień społecznej integracji tej warstwy w odniesieniu do stopnia rozwoju różnic klasowych w jej łonie, proces rozpadu wiejskiej społeczności lokalnej w wyniku industrializacji i urbanizacji kraju, stopień politycznej emancypacji warstwy chłopskiej oraz zależności i dystansów zachodzących między nią a innymi klasami i warstwami.

Jak z tego wynika w badaniach społecznej struktury wsi **obok ogólnoeconomicznej i ekonomiczno-rolniczej, niezbędna jest analiza ściśle socjologiczna**. Zrozumiałe jest jednak, że badania społecznej struktury wsi prowadzone obecnie w IER i będące kontynuacją przedwojennych badań IGS w tym zakresie, kładą szczególny nacisk na stronę ekonomiczną, która odgrywa rolę podstawową.

Badania struktury klasowej blisko związane są z praktyką społecznej przebudowy. Dają one analizę sił spo-

łecznych i pozwalają na przewidywanie narastających konfliktów, stanowią zatem podstawę dla opracowania programu działań tych organizacji, które przebudowę stosunków społecznych stawiają sobie za cel. Wyjście od potrzeb **praktyki** społecznej jest naczelną dyrektywą badań. W badaniach nie chodzi po prostu o systematykę grup i kategorii jednostek ze względu na zachodzące między nimi takie lub inne podobieństwa i różnice, ale o określenie podstawowego konfliktu występującego w danej społeczności, wyznaczenie głównego frontu walk klasowych i charakterystykę sił w walce te uwikłanych. Bez uwzględnienia potrzeb praktyki jako punktu odniesienia w analizie rejestrowanych zjawisk, tezy o strukturze społecznej stają się czysto konwencjonalne i niesprawdzone.

Związek z praktyką społeczną przebudowy niesie zarazem z sobą określone niebezpieczeństwo. Analiza struktury społecznej posiada nie tylko walory poznawcze, ale i agitacyjne. Niebezpieczeństwo wykrzywienia badań ze względu na propagandowe znaczenie ich wyników występuje we wszystkich naukach społecznych. Postępujące uściślenie metod poznawczych z jednej strony a warunki współczesnego życia, coraz bardziej wymagające rzetelnej wiedzy o społeczeństwie i grożące katastrofalnymi konsekwencjami, jeśli wiedzę tę podporządkuje się względem agitacyjnym — z drugiej, pozwalają przypuszczać, że z tych trudności (w swoim czasie występujących i na drodze nauk przyrodniczych) nauki społeczne wyjdą w końcu zwycięsko.

Obok naczelnej dyrektywy praktyki dającej główny punkt odniesienia w analizie obserwowanych zjawisk społecznych, wymieniam jako istotne:

a) dyrektywę „konkretnej analizy historycznej” zalecającą odwołanie się do struktury społecznej do konkretnego społeczeństwa i konkretnego okresu historycznego,

b) dyrektywę „materialnych interesów” — wskazującą, że określenia podstawowej nierówności społecznej poszukiwać należy w analizie materialnych warunków bytu poszczególnych klas i warstw społecznych,

c) dyrektywę ujmowania struktury społecznej jako procesu wyrastania i obumierania poszczególnych klas i warstw,

d) dyrektywę rozpatrywania poszczególnych klas i warstw i grup kla-

sowych w odniesieniu do klas podstawowych stanowiących bieguny polaryzacji społecznej,

e) wreszcie dyrektywę ujmowania poszczególnych klas i warstw we współzależności zachodzącej między tą warstwą (klasą) jako całością superfunkcjonalną a grupami klasowymi stanowiącymi jej elementy oraz między tą warstwą a całym społeczeństwem.

Zarówno sformułowanie problematyki jak i naczelnych dyrektyw badania (stanowiące główny przedmiot metodologii w danej dziedzinie) daje podstawę do stwierdzenia, że analiza ujęta być może tylko wszechstronnie a zatem nie można ograniczyć jej do jednej z metod, ale podjąć trzeba prace kompleksowe zespalające różne metody. Omówieniu tych metod poświęcona jest druga część pracy.

Najwięcej miejsca poświęcam rozwiniętemu w IER a przyjętemu za IGS systemowi badań ankietowych, które mogą być określone jako **metoda monograficzno-reprezentacyjna**. Badania te polegają na szczegółowym opisie przedmiotowych warunków bytu około 10 tys. rodzin zamieszkałych w 81 wsiach na terenie kraju. Ze względu na typowość wsi, oraz fakt, że ankieta powtarzana jest w odstępach pięcioletnich — opracowane zestawienia statystyczne stanowią obfity materiał dla charakterystyki społecznej struktury wsi i jej przeobrażeń, co ma tym większe znaczenie, że dane z innych źródeł (np. spis powszechny) nie mogą być bezpośrednio wykorzystane dla analizy tych problemów.

Poza ustaleniem kwestionariuszy, w których zespół pytań wynika z zarysowanej powyżej problematyki badań główne kwestie metodyczne związane z ankietą to określenie poszczególnych rejonów, odmiennych ze względu na typ społecznej struktury wsi, w ramach których prowadzona jest analiza oraz ustalenie sposobów grupowania materiałów statystycznych.

Rejonizacja kraju, sposób przeprowadzenia której szczegółowo referuję w pracy, oparta na materiałach powszechnych, ankietowych oraz pracach badawczych innych ośrodków doprowadziła do wydzielenia czterech zasadniczych części kraju (ziemie odzyskane, poznańskie i pomorskie, ziemie b. Kongresówki, rzeszowskie, krakowskie) umotywowanego odmiennością historyczną każdego z tych rejonów, nasileniem przemysłu i stopniem rozwoju sił wytwórczych w rolnictwie, specyfiką

struktury agrarnej i odmiennym typem struktury społecznej wsi oraz warunkami przyrodniczymi terenu.

Drugi problem metodyczny to ustalenie sposobu wykorzystania różnych **grupowań** statystycznych dla wyciągnięcia wniosków o strukturze społecznej wsi. Szczegółowiej omawiam grupowanie obszarowe główne w dotychczasowych pracach IER. Uznając, że wykorzystanie tego grupowania jest dla badań struktury społecznej uzasadnione, referuję bliżej sposób ustalania najbardziej właściwych dla każdego z rejonów i podrejonów grup obszarowych. Uznając za umotywowane dążenie do utrzymania grup możliwie najbardziej jednolitych społecznie — choć nie mogących, jak wykazują, nosić w tytule nazw poszczególnych grup klasowych wydzielanych w ramach warstwy chłopskiej — przedstawiam dalej sposoby grupowania przyjęte w opracowaniu ankiety z 1957 r. Główny jest tu podział na ludność bezrolną (zestawioną w grupach społeczno-zawodowych) ludność mieszaną (grupowanie społeczno-zawodowe, obszarowe oraz na podstawie udziału dochodów spoza gospodarstwa w dochodzie ogólnym) oraz ludność rolniczą. Rodziny składające się na ludność rolniczą podzielone są w tym projekcie na grupy według obszaru gospodarstwa, stosunków pracy i zależności ekonomicznej, źródeł utrzymania rodziny, pochodzenia, wartości produkcji i typu gospodarowania. Osobno wydzielam grupę spółdzielców i byłych spółdzielców, a zamierzam także osobno opracować chłopów członków kółek rolniczych i chłopów-funkcjonariuszy.

Ankieta pozwala zdobyć materiał o **cechach obiektywnych** charakteryzujących strukturę społeczną wsi, niewiele zaś daje dla poznania klasowej samowiedzy poszczególnych grup i kategorii rodzin chłopskich, innych form ich świadomości klasowej, stopnia izolacji wobec innych grup oraz społecznego prestiżu jakim się cieszą w społeczności wiejskiej. W związku z tym od dwóch lat trwają usiłowania, aby badanie przedmiotowe uzupełnić **badaniem postaw**. Badanie to może być prowadzone dwoma drogami: pierwszą z nich jest opracowanie materiałów autobiograficznych, drugą statystyczne badanie opinii. Referując walory każdej z tych metod, wskazuję na konieczność wprowadzenia ich do prac IER, przy czym swój pogląd opieram na przepro-

wadzonych w tej dziedzinie pierwszych próbach: opracowaniu listów chłopskich napływających do redakcji „Gromady” a związanych z badaną problematyką, ankiecie dotyczącej zamiarów chłopów co do własnego gospodarstwa jak i poglądów na przyszłość wsi (przeprowadzonej próbnie w trzech wsiach) oraz ankiecie o kształtowaniu się autorytetów społecznych (przeprowadzonej próbnie w jednej wsi). Oczywiście badania postaw wykraczają poza profil IER i prowadzone być muszą we współpracy z innymi ośrodkami socjologicznymi.

Zarówno badania ekonomiczne jak i badania postaw noszą na ogół charakter statystyczny. To ujęcie posiadając nader cenne walory gubi **wiejską społeczność lokalną**, na tle przeobrażeń której tworzy się ponadlokalna warstwa chłopska wraz z krystalizującymi się w jej łonie grupami klasowymi. Ponadto, jeśli konfrontacja badań przedmiotowych i badań postaw daje pełniejsze naświetlenie problemów wchodzących w zakres przedmiotu, to nie daje jeszcze ich powiązania, nici, która by pozwoliła konkretną sytuację odnieść do

konkretnego obrazu w świadomości. Obok zatem wymienionych metod uważam za niezbędną **monografię wiejskiej społeczności lokalnej**. Ostatni rozdział pracy poświęcam zatem określeniu sposobu badań monograficznych nakierowanych na problematykę społecznej struktury wsi. Przedstawiony w tym rozdziale konspekt opisu wsi jest oparty na pierwszych wynikach monografii prowadzonej przez IER dla celów metodycznych w jednej z wsi powiatu piotrkowskiego.

Ankieta gospodarcza, badania postaw, monografia wiejskiej społeczności lokalnej **to trzy wzajem uzupełniające się metody** dające wielostronne naświetlenie społecznej struktury wsi i jej przemian. To kompleksowe ujęcie — nie wykluczające korzystania z materiałów zbieranych i opracowań dokonywanych przez inne ośrodki — daje moim zdaniem główne elementy dla rozwijania prac poznawczych w tej dziedzinie ważnej zarówno w socjologii jak ekonomii i ekonomice rolnictwa i nader blisko związanej z praktyką społecznej przebudowy.

B. Gałęski